

*В. С. Хачатрян*, здобувач кафедри господарського права Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого

## **Договори про правову допомогу з цивільних справ як засіб реалізації правової політики у сфері міжнародного приватного права**

Одним із основних завдань держави є захист та забезпечення реалізації правомірних інтересів своїх громадян та юридичних утворень. Для України це завдання набуває особливої актуальності в умовах політичних та соціально-економічних перетворень, що відбуваються під впливом світової глобалізації, яка прискорює темпи розвитку не тільки зовнішньоекономічних відносин, але й відносин суто цивільного обороту, які обтяжені іноземним елементом. У зв'язку із цим гостро постає проблема вдосконалення, оновлення й оптимізації нормативно-правового підґрунтя регулювання цих відносин, орієнтованого на основні пріоритети правової політики України у сфері міжнародного приватного права.

Метою цієї статті є аналіз природи та характеру взаємозв'язку договорів про правову допомогу з цивільних справ та правової політики у сфері міжнародного приватного права.

Значний унесок у дослідження питань, пов'язаних з проблематикою даної статті, зробили такі вітчизняні та зарубіжні фахівці, як В. В. Балдинюк, В. Берхем, М. М. Богуславський, В. Вольф, Л. І. Галенська, Г. В. Галущенко, М. І. Данількевич, В. П. Звекова,

М. Иссад, О. Р., В. І. Кисіль, Л. А. Лунць, В. В. Попко, А. Г. Хачатурян, К. Цвайгерт та ін.

Фактично щоразу, коли приватноправові відносини обтяжені іноземним елементом, виникає потенційна можливість застосування норм іноземного правового порядку. До переліку основних причин застосування норм права за межами їх територіальної юрисдикції належать: 1) пов'язаність правових норм з предметами матеріального світу; 2) метаюрідичне (неправове) зобов'язання держав надавати юридичне значення іноземним правовим нормам; 3) відповідне зобов'язання, що випливає із загальновизнаних норм міжнародного публічного права; 4) вільний підхід до міжнародної взаємодії іноземних правових систем, який за своєю суттю відкидає наявність будь-яких із загальновизнаних теоретичних основ<sup>1</sup>.

Поряд із цим іноземний елемент є основним джерелом виникнення колізій у правовому регулюванні приватних відносин міжнародного характеру, оскільки саме його наявністю викликана проблема обрання одного з-поміж декількох правопорядків (законів різних країн) які, здебільшого, по-різному упорядковують однакові за фактичним змістом суспільні відносини.

Попередження колізій є головним завданням міжнародного приватного права, яке вирішується за допомогою колізійно-правового (відсилочного) та матеріально-правового методів. Утім врегулювання тих чи інших приватноправових відносин з іноземним елементом не завжди можливе за допомогою двох вищезазначених методів, оскільки право іноземних країн різниться за своїми як матеріально-правовими, так і колізійно-правовими нормами. Відмінності у змісті матеріального та колізійного права різних країн призводить до появи так званих «відносин, що шкутильгають», які за правом однієї країни є юридично дійсними, а за правом іншої держави є незаконними та не породжують ніяких юридичних наслідків. У свою чергу, інтереси розвитку міжнародного співробітництва вимагають усунення прогалів у сфері міжнародно-правового регулювання як на рівні міжнародних договорів, так і окремих національних актів, прийнятих на їх підставі винятково

<sup>1</sup> Філіп'єв А. О. Застосування іноземного права для регулювання приватноправових відносин: проблеми та перспективи : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. О. Філіп'єв. – К., 2009. – С. 9.

для врегулювання відносин з іноземним елементом, та вдосконалення самих засобів правового регулювання. Канадський дослідник Кастел влучно зазначив, що серед цілей, яких прагне досягти міжнародне приватне право в регулюванні відносин з іноземним елементом, є: узгодження правових систем для гармонізації відносин та співіснування між правовими утвореннями; справедливість як результат правового регулювання; провіщення та одноголосність результатів або правових наслідків; захист правомірних інтересів; зручність, простота та легкість у визначенні та застосуванні належного права<sup>1</sup>. Універсальним засобом подолання колізій у міжнародному приватному праві класично визнається уніфікація.

Однією із найпоширеніших форм уніфікації правового регулювання приватних відносин з іноземним елементом, що реалізується у міжнародно-правовій площині, є договори про правову допомогу з цивільних справ.

Укладення договорів щодо взаємного забезпечення правової допомоги має давніші традиції як на двосторонньому, так і на багатосторонньому рівні. Особливу роль у процесі становлення договірного права про надання правової допомоги відіграла створена у 1893 р. Гаазька конференція з міжнародного приватного права. Багато конвенцій у сфері надання правової допомоги було розроблено саме цією організацією: перша – у 1886 р., потім – 1905 р., у 1954 р., а також чинні – Конвенція про вручення судових та несудових документів по цивільних та торговельних справах 1970 р. та Про спрощення міжнародного доступу до правосуддя.

Сьогодні Україна є учасницею численних договорів про правову допомогу з цивільних справ, одні із яких вона уклала вже в період своєї незалежності, за іншими – є правонаступницею СРСР.

Укладення договорів про правову допомогу повинно здійснюватися не безсистемно («стихійно»), а в межах єдиної державної політики у сфері міжнародного приватного права (МПП). Адже проблема ефективності державної політики є проблемою її результативності, що полягає у практичному досягненні цілей, закріплених у законодавстві та їх матеріалізації в конкретних результатах. Будь-яка державна політика включає не тільки конкретну мету, а й

<sup>1</sup> Swan J. Materials on Conflict of Laws: In 2 volumes / J. Swan, V. Black. – Toronto.: Aird & Berlis, 1994. – V. 2. – P. 14

засоби, за допомогою яких вона має бути досягнута, і сам процес досягнення<sup>1</sup>.

На доктринальному рівні поняття «державна політика» розглядається з трьох ракурсів: а) як набір відповідних ідей, поглядів, уявлень, принципів, цілей, пріоритетів та правових засобів, спрямованих на забезпечення оптимального рівня розвитку та функціонування суспільних відносин (однак шляхом поєднання різних за своєю природою явищ (принципи, ідеї + цілі + засоби тощо) досить складно пояснити природу феномену правової політики); б) як безпосередня діяльність держави у сфері правового регулювання щодо створення та використання механізму правового регулювання (утім, будь-яка діяльність у сфері правового регулювання повинна здійснюватися в межах правової політики та є нетотожною останній); в) як напрями діяльності держави щодо охорони приватних і публічних інтересів, інакше кажучи, як розроблення та реалізація стратегії й тактики державного управління, заснованого на пріоритеті права.

Найбільш виправданими, на нашу думку, видаються погляди на державну політику як на сукупність принципів, пріоритетів, напрямів діяльності держави щодо охорони приватних і публічних інтересів у тій чи іншій сфері суспільних відносин шляхом юридичного забезпечення всього спектра соціальних, правових та економічних реформ, правопорядку та національної безпеки країни.

Важливою формою проведення державної політики в суспільне життя є правова політика, яка передбачає юридичну легітимацію офіційного політичного курсу країни, спрямованого на вдосконалення всього комплексу правових засобів.

Державна та правова політика у сфері МПП мають спільний об'єкт впливу (ним є вся сукупність приватних відносин, де присутній іноземний елемент), спільну мету – забезпечення національної безпеки, підтримання суспільного публічного порядку, оптимальне узгодження інтересів суб'єктів міжнародного приватного права); проте кожній з них притаманні свої форми та система засобів реалізації, націлених на досягнення спільної мети. Відмінною рисою правової політики є те, що вона заснована на праві та

<sup>1</sup> Селіванов В. Правова політика України (деякі теоретичні питання сутності, змісту та технологій) / В. Селіванов // Право України. – 2001. – № 12. – С. 9.

має вираз у прийнятті державою відповідних актів та здійсненні на їх основі правозастосовної діяльності. У багатьох випадках поняттям «правова політика» позначається законність, легітимність не самої політики в цілому, а засобів її реалізації<sup>1</sup>.

Традиційно правову політику розглядають у вузькому та широкому сенсі слова: у вузькому – як розробку і реалізацію тактики і стратегії у сфері створення та застосування права на загальних принципах гуманізму; у широкому – як діяльність державних органів щодо створення ефективного механізму правового регулювання, що становить систему правових засобів, організованих найбільш послідовним чином, з метою подолання перешкод, які стоять на шляху задоволення інтересів суб'єктів права. Відправним правовим елементом механізму правового регулювання є принципи права, через які правова система адаптується до загальносуспільних потреб, на ґрунті яких формуються правомірні інтереси, що потребують захисту та підтримки з боку держави. Саме принципи міжнародного права, найважливішими серед яких є принципи соціальної справедливості, рівноправності, гуманізму, демократії, толерантності, захисту національних інтересів, прав, свобод і законних інтересів своїх громадян та юридичних утворень, національної безпеки в цілому тощо, повинні стати правотворчим фактором розвитку чинного законодавства у сфері МПП. У даному контексті досить слушною виглядає пропозиція В. В. Попко щодо врегулювання на законодавчому рівні питання про включення загальновизнаних принципів та норм міжнародного права у внутрішній правопорядок України, що має передбачити певний законодавчий акт конституційного рівня, який також має містити норми, які б забезпечували механізм реалізації міжнародних конвенцій, учасницею яких є Україна. Це значно полегшить процес рецепції норм міжнародного права, зокрема у сфері приватноправових відносин, у правопорядок України<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Коробова А. П. Правовая политика: понятие, формы реализации, приоритеты в современной России : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 А. П. Коробова. – Самара, 2000. – С. 30.

<sup>2</sup> Попко В. В. Уніфікація норм міжнародного приватного права в рамках Гаазької конференції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / В. В. Попко. – К., 2006. – С. 6.

Засобами реалізації правової політики у сфері МПП є правові засоби, що залучаються до впорядкування приватних відносин з іноземним елементом. Використання таких засобів має відбуватися в контексті чіткого позначення пріоритетів правової політики, яка не може ґрунтуватися на суперечливих, взаємовиключних принципах (інакше вона буде непослідовною та малоефективною). Держава під час укладення, приєднання до будь-яких міжнародних договорів (угод, конвенцій, декларацій) насамперед повинна піклуватись про права та законні інтереси своїх громадян і юридичних утворень. Відповідно тільки на підґрунті принципу захисту законних інтересів вітчизняних суб'єктів МПП, які в міжнародно-правовій площині набувають публічного контексту, можлива побудова ефективної правової політики України у сфері міжнародного приватного права. Така політика повинна бути тактично спрямована на вдосконалення самих юридичних засобів та механізмів, а стратегічно – на використання правових інструментів для забезпечення оптимального розвитку відносин у сфері МПП<sup>1</sup>.

Серед форм реалізації правової політики найчастіше виокремлюють: доктринальну (в її межах визначаються керівні принципи усіх етапів правового регулювання); правозахисну (охорона та захист прав громадян, різних форм власності, правопорядку в цілому), правотворчу (стрижень якої становить законодавча форма), правозастосовну (означена форма втілюється в правозастосовних актах, що мають відповідати нормативним приписам), правове забезпечення функціонування держави та її органів (створення оптимальних умов їх діяльності, наділення їх певним обсягом повноважень, необхідних для виконання покладених на них функцій) та ін.

Провідне місце у вищезначеному переліку належить доктринальному рівню, у межах якого отримують своє логічне оформлення об'єктивно існуючі правові ідеї-принципи. У зв'язку із цим особливої актуальності набуває визначення основних постулатів (принципів) зазначеного напрямку правової політики, з метою вдосконалення самих засобів її здійснення. Безумовно, показником ефективності правової політики держави у всіх сферах суспільно-

---

<sup>1</sup> Малько А. В. Правовая политика в современной России: цели и средства / А. В. Малько, К. В. Шундиков // Государство и право. – 2001. – № 7. – С. 15–16.

го буття є її орієнтація підтримання правопорядку і національної безпеки країни в цілому та на забезпечення прав і законних інтересів власних громадян зокрема. При цьому не випадково сучасні науковці акцентують увагу на нерозривному зв'язку правопорядку та національної безпеки, який виявляється: 1) у сферах, що предметно збігаються; 2) у суб'єктах, що їх забезпечують; 3) у неможливості нормального існування соціуму без правопорядку та безпеки. Різниця між названими категоріями полягає у змістових характеристиках: правопорядок – це юридично оформлене упорядкування суспільного життя, а безпека – це ступінь та якість захищеності суспільства від потенційних загроз<sup>1</sup>, що досягається завдяки підтриманню та забезпеченню належного рівня правопорядку в суспільстві. У свою чергу, забезпечення публічного правопорядку в Україні передбачає дотримання прав та інтересів українських громадян не лише в її межах, а й поза ними, адже подібні правомірні інтереси громадян однієї країни чи їх окремих соціальних груп набувають публічно-політичного значення, внаслідок чого їх реалізація здійснюється на новому рівні. Одночасно створення в Україні відкритого, демократичного суспільства передбачає забезпечення цивільних прав та свобод, й реалізацію правомірних інтересів не лише громадян України, а й іноземців<sup>2</sup>. Саме правомірні інтереси є статусно-правовою категорією, яка доповнює правовий статус особистості, що становить сукупність прав, свобод, обов'язків та законних інтересів особистості, які визнаються та гарантуються державою. Україна як суб'єкт міжнародного публічного права повинна забезпечувати стабільність правового статусу своїх громадян за кордоном, шляхом захисту та гарантування їхніх прав та законних інтересів на території тієї чи іншої іноземної країни. У той же час українське законодавство визнає та закріплює елементи правового статусу іноземців на території України, на формування якого суттєво впливають положення міжнародних

<sup>1</sup> Иванов В. П. Организационно-правовой механизм обеспечения государственных интересов Российской Федерации / В. П. Иванов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, Закон и право, 2003. – С. 61.

<sup>2</sup> Соколецька К. М. Особливості цивільно-правового положення іноземних громадян в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / К. М. Соколецька. – Х., 2004. – С. 1.

конвенцій, угод, договорів, у тому числі про надання правової допомоги з цивільних справ. Належне забезпечення всіх елементів правового статусу громадянина України за кордоном та іноземця, який на законних засадах перебуває на території України, є невід'ємною частиною правової політики у сфері міжнародного приватного права України. Таку політику неможливо уявити без законодавства, в якому послідовно проводяться права та свободи особистості, де її інтереси посідають першочергове місце, оскільки лише вона забезпечить динамічний розвиток усіх сторін суспільного життя. Отже, слід погодитися з О. Ю. Рыбаковим, що «неправовий» стан держави становить серйозну загрозу благополуччю особистості, можливості здійснення її прав та свобод. Вчений справедливо підкреслює, що правильне розуміння правової політики можливо лише в поєднанні з гуманістичним тлумаченням цілі права<sup>1</sup>. Правова політика у сфері міжнародного приватного права націлена на ефективне упорядкування приватноміжнародних відносин, на ґрунті принципів справедливості, забезпечення прав і свобод людини, врахування міжнародних стандартів, гуманізму, легітимності, демократизму, законності, доцільності, стабільності, еволюційності тощо. Держава під час реалізації своєї гуманістичної правової політики на підставі дії норм права повинна забезпечувати для особистості один із головних «поясів» захисту, це захист від «неправа». Особливої актуальності дана проблема набуває, коли йдеться про громадян України, які в силу різних обставин перебувають за кордоном (у зв'язку з навчанням, працевлаштуванням, укладенням шлюбу з іноземцем тощо). Відповідно договори про правову допомогу з цивільних справ як одну з найважливіших форм уніфікації правового, зокрема колізійного регулювання, одночасно є засобом реалізації правової політики у сфері МПП, орієнтованим на відповідні цінності (головне місце серед яких повинна посідати особистість) й спрямованим на підтримку національної безпеки країни та її публічного порядку.

Підсумовуючи усе сказане, вважаємо, що правова політика у сфері міжнародного приватного права повинна 1) відображати ін-

<sup>1</sup> Рыбаков О. Ю. Личность и правовая политика в современной России / О. Ю. Рыбаков // Право и политика. – 2001. – № 9. – С. 8.



тереси особистості, суспільства та держави у їх єдності та 2) відповідати основним принципам та нормам міжнародного приватного права. В основі правової політики держави лежить законодавство, відхід від нього означає недотримання цілей та завдань правової політики.

Основними постулатами (домінантами) правової політики України у сфері правового регулювання приватних відносин з іноземним елементом, особливе місце серед засобів реалізації якої посідають договори про правову допомогу, мають стати:

– розвиток та поглиблення міждержавного співробітництва у сфері міжнародної правової допомоги на якісно новій основі, у напрямі спрощення механізму її отримання за кордоном, при врахуванні сучасних тенденцій розвитку приватноправових відносин з іноземним елементом;

– підвищення загального рівня правового регулювання приватноправових відносин з іноземним елементом, з урахуванням міжнародного досвіду їх впорядкування, при одночасному збереженні єдності і цілісності національної правової системи;

– забезпечення захисту національних інтересів та зміщення акцентів у цільовій спрямованості договорів про правову допомогу від суто формальних цілей (встановлення однакового правового регулювання приватних відносин з іноземним елементом), до реального забезпечення прав та свобод своїх громадян та юридичних осіб за кордоном;

– дотримання загальних принципів та чинних норм міжнародного права, що містять міжнародні договори, конвенції, угоди, згоду на обов'язковість яких вже надано Україною. При укладенні договорів про правову допомогу Україна повинна враховувати як положення вже чинних для неї міжнародних актів (з тим щоб не допустити появи нових колізій у сфері міжнародного приватного права), так й перспективи подальших напрямів міжнародного співробітництва (можливість майбутнього приєднання до регіональних та універсальних конвенцій, спрямованих на вирішення колізійних проблем).